

Ж.Р. Кушубекова¹

² курс магистранты, Абай атындағы ҚазҰПУ,
Алматы қ., Қазақстан E-mail:skufu_93@mail.ru

XX ҒАСЫРДЫҢ 60-80 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРІНДЕГІ ДІН КӨРІНІСТЕРІ

Аңдатпа

Дін – кез-келген дәуірде, кез-келген тарихи кезеңде болса да сол қоғам санасының күрделі, әрі ежелгі формасы болып табылады.

Қазақстан аумағына ислам діні сонау қараханидтер дәуірінде тамырлана бастаса да, ислам дінінің қазақ халқының қоғамдық өмірі мен әлеуметтік тіршілігіне кеңінен өріс жая бастаған кезеңі кейіннен басталды. Біздің қолымызда бар түрлі этнографиялық мәліметтер арқылы Кеңес Одағы қалыптасқанға дейінгі кезеңде ислам діні қазақ салт-санасының, күнделікті дәстүрлі өміріне кеңінен (түбегейлі десек те болады) енгендігін аңғара аламыз. Ислам діні тек салт-дәстүрмен шектелмей Қазақстан аумағындағы халықтың (яғни қазақтардың) дәстүрлі құқығына да айналып біткен болатын. Қазақ даласында шариғат заңы тек ережелерде пайдаланып қана қоймай өмірде де өз орнын ала алды. Осындай үлкен «мәртебеге» ие болған ислам діні Кеңес Одағының қалыптасуымен толықтай өз беделінен айырылды. Әсіресе Ұлы Отан соғысы жылдарынан кейінгі атеисттік үгіт-насихаттардың нәтижесінен, жаппай бұқаралық ақпарат құрал-дарындағы «дінсіздік» мәселелерінің ашық айтылуынан қоғамдық сана өзгерді, бұрынғы «бісмілләсін» аузынан тастамаған халық шариғат заңына бағыну түгелі күнделікті тұрмысында да ислами ықпалды (мысалы діни салт-жоралғылармен үйлену-некелесу, ораза ұстау, садақа беру, зекет беру) ығыстырды.

Кілтті сөздер: дін, ұлттық сана, әдет-ғұрып, дүниетаным, дәстүр, наным, сенім.

Кушубекова Ж.Р.¹

¹магистрантка 2 курса, Казахский педагогический университет им. Абая,
Республика Казахстан. г. Алматы, E-mail:skufu_93@mail.ru

РЕЛИГИОЗНЫЕ ПРОЯВЛЕНИЯ В ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ КАЗАХОВ В 60-80-Х ГОДАХ XX ВЕКА

Аннотация

Религия в любом веке и в любой исторический период является сложной и древней формой сознания общества.

Хотя Ислам начал пускать корни на территории Казахстана во времена Караханидов, но широкое распространение в общественной жизни и социальной сфере казахского народа получил позже. Из множества доступных нам этнографических источников мы видим, что в досоветский период ислам широко (почти радикально) укоренился в казахских обычаях и традициях. Ислам стал традиционным не только в традициях, но и в общем праве народа (т.е. казахов) в Казахстане. В казахской степи законы Шариата использовались не только в правилах, но и в жизни. С появлением Советского Союза исламская религия полностью

утратила свой статус. В результате атеистической пропаганды после Великой Отечественной войны, открытого высказывания в средствах массовой информации проблем «невежества» изменилось общественное сознание, мало того что народ перестал подчиняться законам Шариата но и в повседневной жизни были вытеснено исламское влияние (например, свадьба с религиозными обычаями-браки, пост, пожертвования, закят) **Ключевые слова:** религия, национальное сознание, обычаи, мировоззрение, традиции, убеждения, вера.

Kushubekova Zh.R.¹

¹Master's Degree Student 2nd course Abai Kazakh National Pedagogical University

E-mail: skufu_93@mail.ru

RELIGIOUS MANIFESTATIONS IN THE DAILY LIFE OF KAZAKHS IN THE 60-80S OF THE XX CENTURY

Abstract

Religion in any age and in any historical period is a complex and ancient form of society's consciousness.

Although Islam began to take root on the territory of Kazakhstan during the Karakhanids, it was widely spread in the public life and social sphere of the Kazakh people later. From the many ethnographic sources available to us, we can see that in the pre-Soviet period, Islam was widely (almost radically) rooted in Kazakh customs and traditions. Islam has become traditional not only in traditions, but also in the common law of the people (i.e. Kazakhs) in Kazakhstan. In the Kazakh steppe, Sharia laws were used not only in rules, but also in life. With the advent of the Soviet Union, the Islamic religion completely lost its status. As a result of atheistic propaganda after the great Patriotic war, open statements in the media about the problems of "ignorance" changed the public consciousness, not only did the people no longer obey the laws of Sharia, but also in everyday life were replaced by Islamic influence (for example, a wedding with religious customs-marriages, fasting, donations, zakat)

Keywords: religion, national consciousness, customs, worldview, traditions, beliefs, faith.

1950-1960 жылдары Кеңестер Үкіметі өз халқының санасын, дүниетанымын толық өзгертуді көздейтін заңнамалар мен жарлықтар шығару қарқынын бірнеше есеге күшейтуімен ерекшеленеді. Мысалы, 1954 жылғы «Ғылыми-атеистік насихат жұмыстарындағы ірі кемшіліктер және насихат жұмыс-тарын жақсарту шаралары туралы» жарлығы, дәл сол жылғы «Тұрғындар арасында ғылыми-атеистік үгіт-насихат жүргізудегі қателіктер туралы» Орталық Комитеттің жарлықтарын алар болсақ. Екі жарлықта да партия, комсомол және басқа да ұйымдардан қарапайым халық арасында сендіру, шыдаммен түсіндіру, насихат жасау жұмыстары арқылы дінді ұснататын, дінге сенетіндерге үгіттеу шараларын қатаңдату жөнінде қарастырылған. Бұл жарлық алдыңғы атеистік насихаттаға бағытталған жарлықтарға қарағанда жұмсақтығымен көзге түседі, өйткені екі жарлықта да дін мен дін ұстанушыларға қатысты «күш көрсетпеу» шаралары туралы пікірлер, сыни тұжырымдар келтірілген. Дегенмен, Н.С. Хрущев басқарған жылдар дінге қатысты «жылыну кезеңі» деп саналса да, 1958 жылғы «Ғылыми-атеистік насихат жұмыстарының кемшіліктері туралы» жарлығымен дін мен діни қауымдастықтарға қарсы әрекеттерді қатаңдастыру шаралары қайта қолға алынды. Жоғарыдағы жарлықтардың жемісі ретінде сол жылдардағы (1950-1970 жж.) ғылыми әдебиеттерде көрініс тапты. Мысалы, О.А. Сегізбаев өз еңбегінде халық арасында атеистік насихат жасау шаралары мен жас ұрпаққа атеистік тәрбие беру мәселесін байытты. Кеңестер Одағы тұсында қазақ халқының күнделікті тұрмысындағы діннің көріністеріне (1980 жылдары) қатысты зерттеулершілердің қатарына К.Ш. Шүлембаевты атап өте аламыз. Автор ислам мәдениеті тарихын зерттеумен қатар, өз дәуірінің кеңестік саясаттың

идеологиялық шектеулері, үстем-діктері мен қысымдары байқалады. Автор еңбектерінде діни мәселелермен бірқатарда атеистік тәрбиені күшейтудің тәсілдеріне көп көңіл бөлінген. Кеңестер Одағы тұсында дінді насихаттамақ түгілі, «дінді адам санасын улаушы есірткеге» теңестірілгендіктен дінге қатысты барлық зерттеулер осы саясаттың шеңберінен шыға алмағандығы сезіледі [1, 99].

Үгіт-насихат жұмыстарының ауқымды жүргізілуі де, жарлықтардың бірінен соң бірі шығарылуы да қарапайым халық арасында діннің көрінісі толық жойылмады. Енді, XX ғасырдың күнделікті өміріндегі діннің көріністеріне жеке-жеке тоқталсақ.

Мешіт және «киелі» жерлерге зиярат ету. Мешіт-мұсылмандардың құлшылық жасауға негізделген архитектуралық ғимараты. 1960-1980 жылдар аралығында Қазақстанда тіркелген мешіт тек облыс орталықтарында қызметін атқарды. Дәл 1980 жылға дейін елімізде тіркелген мешіттердің сандық динамикасын өзгеріссіз қалыпта қала берген (кесте-1). Жалпы КСРО аумағындағы мешіттер санына келер болсақ 1950 жылға дейін 1500 мешіттен 1964-1965 жылдары 500-і ғана қалған.

Кесте–1. Қазақстан аумағында тіркелген мешіттердің сандық көрсеткіші

Жыл	1965	1968	1972	1975	1977	1980	1982
Мешіт саны	25	25	26	26	27	32	39

1985 жылғы Кеңес Одағы Коммунистік партиясы Орталық комитетінің (КОКП ОК) ««Киелі саналатын жерлерге» сыйынуды тоқтату шаралары туралы» жарлығының қабылдануына байланысты Қазақ ССР аумағындағы 26 «қасиетті» саналатын жердің 13-і жабылды, көбісі түрлі қызмет көрсету пункттеріне, кейбіреулері мұражайларға, кейбіреулері жазғы лагерлерге айналды. XX ғасырдың 50 жыл-дары Қожа Ахмет Яссауи кесенесі атеизм мұражайына айналдырылды, Баба ата күмбезі шаруашылық қоймасына айналдырылды, Созақтағы мешіттің архитектурасы түбегейлі өзгертілді. Мешіт безендірілген арабша, мұсылмандық өрнектер майлы бояулармен ауыстырылды. Мешіттің кіре беріс жеріне бұл ғимарат бұдан былай фильмдер көрсетілетін және дискотекалар өткізілетін клуб екендігін көрсетуші жазулар көтерілді. Қазақстандағы көптеген кесенелер мен күмбездердің ахуалы дәл осы күйде кешті.

Оңтүстік Қазақстандағы 1980 жылдары танымал болған Укаш ата кесенесі билік өкілдерінің шешімімен толығымен жойылды [2].

Қазақ халқының күнделікті тұрмысындағы исламның ықпалын анықтауда ең алдымен мұсылманның бес парызының орындалу дәрежесін анықтап алғанымыз жөн болар.

Исламның бірінші қағидасы-Алланың жалғыз екендігіне **сенім** білдіру. Кеңестер Одағы тұсында, оның ішінде біздің зерттеуімізге негіз болатын кезеңде 60-80 жылдары атеистік үгіт-насихаттың қаншалықты қуатты жүргізілуіне қарамастан, қазақ халқының күнделікті лексиконында: «Алла жалғыз», «Жаратушы», «Құдай қаласа», «Құдайдың жазғаны», «Құдайдың бұйрығы», «Бұйыртса», «Бір Құдайдың қалауымен» деген сөздердің сақталуы және ең бастысы бізге жетуі халықтың барлығының атеист болып кетпегендігінің дәлелі болса керек.

Исламдағы адам жаны, жұмақ, тозақ, адамның жаратылысы туралы талас тудыратын мәселелерді Кеңестер Одағы тұсында ашық ешкім білдіре алмайтын. Исламның фундаменті болып табылатын сенім-наным мәселелері де қараңғылықта қалған екенін ескеретін болсақ, жоғарыда тарауларда айтып кеткені-міздей дінге қарсы жүргізілген үгіт-насихаттарды ескерсек, Ислам діні туралы халықтың білімі болмаған-дығын да қоса айтатын болсақ бір тұжырымға келуімізге болады-Кеңес үкіметі тұсында ислам дінін адамдар арасында тек сенім мәселесі ғана сақталып, дінмен танысу мүмкіндігі болған жоқ.

Әлем, адам, адам жаны туралы түсініктерге қарағанда мұсылмандық салт-жоралғылар дінге сенуші-лердің күнделікті өмірі шеңберінде қалса да, өзектілігін сақтап қала алды. Халықтың басым бөлігі дінді тек діни салт-жоралғылармен ғана байланыстырды, мұсылманбыз деп санағанымен Құранды оқу түгілі, бұрынғыдай жаттанды түрін де меңгерген жоқ.

Көпшілік халық Құдайды жоқ деп, өздерін атеист санай бастады. Дін, діннің қағидаларына қатысты мәселелер ешкімді қызықтырмады. Дін-адамдардың құндылығы шеңберінен шыға бастады.

Намаз оқу-мұсылмандық парыздардың бастыларының бірі. Қазірде біз ХХ ғасырдың 60-80 жылдары қанша адам намаз оқығандығы, қанша адам Жұма намазын оқығанын дәл, анық сандармен дәлелдеп бере алмаймыз. Мустафаева А.А. өз зерттеулерінде келесідей мәлімет келтіреді: «1961 жылы өз мешіті бар 25 мұсылман бірлестігі тіркелген. Осы мешіттерде намаз оқитындардың саны 40 мың деп бағаланады. Бірақ бұл 1961 жылға дейінгі көрсеткіш» [3, 31-35 бб.].

Дінге қарсы үгіт-насихат жұмыстарын жан-жақты жүргізілуіне байланысты, халық арасында Құран мен діни білімділікке (ағартушылыққа) жол берілмегендіктен тек аға буын өкілдері ғана намаз оқып, қалған жас ұрпақ діннен баста бастады. Өйткені сол сәттегі жас адамдар мектеп шеңберінде, БАҚ, институт, техникум т.с.с. оқу орындарында толығымен жан-жақты ғылыми-атеистік насихат жұмыстары жүргізілді, атеизмге бағытталған ғылыми-танымдық еңбектер жарияланды. Әрбір оқулық қатаң тексеру-ден (цензурадан) өткендігін де білеміз, сол тексерудің басты шарты да адамдардың санасына «Құдай жоқ» деген түсінікті енгізу болатын. Сол үшін жас адамдар үшін намаз оқу ескіліктің қалдығы ретінде көрініске ие бола бастады.

1961 жылғы мәліметтер бойынша арнайы тіркелген мешіттерден бөлек 66 тіркелмеген ислам қауым-дастығы да қызмет еткен. Сонымен қатар жерлеу, үйлену, азан айтып есім қою іспеттес діни рәсімдерді жүзеге асыратын ресми емес молдалардың іс-әрекеттері де кеңінен танымалдылыққа ие болды. 1961 жылғы елімізде осындай молдалардың саны 521-ге жеткен.

Қажылық-ислам діні бес парызының ең соңғысы. ХХ ғасырдың 50-ші жылдары билікке Н.С. Хрущев-тің келуімен Меккеге қажылыққа барғысы келетіндердің санының күрт азаю көрсеткіштері туралы Мұстафина Р.М. келесідей айғақ келтіреді: «1958 жылы Меккеге қажылыққа барғысы келгендер саны-53 өтініш, 1959 жылы-52, 1960 жылы-17. Бұл көрсетіштердің ішінде 1958 жылы 1 адам, 1959 жылы 1 адам қажылыққа барса, 1960 жылы ешкім бармаған. Бұл дегеніміз қажылыққа барғысы келетіндердің саны 1960 жылы 3 есеге азайған» [4].

Бұқаралық ақпарат құралдарында басты мұсылман мерекелері тойланғандығы туралы алдындары айтқан болатынбыз. Кейбір оңтүстік аудандарда Құрбан айт мерекелерінде адамдардың жұмысқа шықпағандығы, тойлағандығы туралы мәліметтер де келтіріледі. Мысалы, сол 1960 жылғы мәліметтер бойынша Оңтүстік Қазақстан облысының Георгиевский ауданындағы екі колхозда Ораза мерекесінде жұмысқа 350 адамның шықпағандығы, Жамбыл облысының Жамбыл атындағы колхозында со мереке күндері тұрғындардың жартысынан астамы жұмысқа шықпаған. Архив мәліметтері бойынша Құрбан айт мерекесінде құрбандыққа шалынған қойлардың саны Қаскелең ауданының Андреева атындағы колхозын-да 60 деп көрсетілген. Сондай-ақ сол архив құжаттары мен баяндамаларда жұмысқа кешігулер мен жұмысқа мүлдем келмеу туралы мәліметтер таба аламыз. Мәліметтер бойынша Қарағандыда 1960 жылы Құрбан айт мерекесінде жұмысқа кешігулер мен жұмысқа келмеудің 27 жағдайы тіркелген, оның бесеуі Костенко атындағы шахтада, үшеуі №31 шахтада. Оңтүстік Қазақстан облысының «Еңбек» атындағы колхозында Құбан айт мерекесінің алғашқы күнінде колхоз алқап жұмыстарына бірде бір адам жұмысқа шықпағандығы тіркелген, сол ОҚО «Ынталы» колхозында 90 адамның 45 ғана түскі 12 ге дейін жұмысқа шыққан. ОҚО Шәуілдір ауданында 2 825 адамнан 700 адам

алқапқа жұмысқа шықса, Шаян ауданында 2496 адамнан 983 адам жұмысқа шыққан [5, 60-74 бб.].

Жаппай жұмысқа шықпау немесе жұмысқа кешігіп келу, ерте кету іспеттес жәйттер күнделікті өмір-де жиі кездесетін жағдай емес, дегенмен діни мерекелер әсіресе Қазақстанның оңтүстік бөліктерінде кеңінен атап өтілгендігін бізге дәлелдейді.

1960-1980 жылдардағы қазақтардың күнделікті өміріндегі дін көріністерінің қатарына неке қию, жерлеу, азан айтып есім қою іспеттес жоралғылар сақталды. Кеңес дәуірінде тіпті Қазақстанның оңтүстік бөліктерінің өзінде қалың мал беру дәстүрі жойыла бастады. Қалың малдың орнына сыйлық беру, той шығындарын өтеу, келінге киім әперуге көмектесу іспеттес жаңашыл дәстүрлер қолданыла бастады. Құда түсу дәстүрінің орнына «қызды алып қашу» дәстүрі кеңінен таралғандықтан, қалың мал да «кешірім ақысы» деген атқа иеленді, өзгерді [6].

Сонымен қатар, ислам дініне қатысты жоқ, бірақ өзге де діннің қалдықтары ретінде қазақтардың өмірінде көрініс тапқан қызды алып қашу, тасаттық, бесік құда, 3,7,9,40 іспеттес санды қастерлеу-қасиетті санау, отқа май құю (отқа табыну), суға, айға (ай толғанда сәлем беру, айдың орналасуына қарай ауа-райын болжау), күнге табыну, табиғаттың басқа да құбылыстарына сыйыну іспеттес элементтер қолданылды.

XX ғасырдың 60-80 жылдарында да «7 атаны білу», ата-бабалардың өмірі мен ұстанымдарын қадірлеу, қастерлеу, қайтыс болған ата-баба әруағының күш-қуатына сеніп, сол әруақтардың күш-қуат тілеу, көмек сұрау іспеттес мұсылмандық дінге қайшы келетін дәстүрлер де сақталды, кеңінен қол-данысқа ие болды. «Аллаң сұраймыз, ата-баба әруағынан қолдау сұраймыз» деген ұстанымдар арқылы біз әруаққа табыну, көк тәңірге табыну іспеттес түркілер дәуірінен қалған сенім қалдықтарының біздің күнге дейін аман-есен жетіп келгендігін аңғарамыз.

XX ғасырдың 60-80 жылдарында қазақтардың күнделікті өміріндегі ислам дінінің көрінісі бойынша мәліметтерді топтастыруда біз Қазақстанның оңтүстік облыстарынан бөлек басқа бөліктерінде биліктің әсерінен, үгіт-насихаттардың әсерінен діни салт-жоралғылардың күнделікті өмірде қолдана бермеген-дігін, ораза, Құрбан айт іспеттес діни мерекелердің ұмытқа айналғандығына, мұсылмандардың негізгі діни кітабы Құран сүрелерін білушілердің санының азайғандығын түрлі деректер мен жергілікті тұрғындардың әңгімелерінен көз жеткіздік [7, 45 б.].

Тұжырымдайтын болсақ, 1960-1980 жылдар арасында исламдық деп танылған салт-жоралғыларға қарсы күрес жүргізілді. Қалың мал беру, қыз алып қашу іспеттес дәстүрлер қатты сынға алынды, ал бесік құда, тасаттық сияқты дәстүрлер жалғаса берді. Жоғарыда көрсетілген салт-дәстүрлердің ешқайсысы ислам дініне қатысты дәстүр болмаса да, көпшілік қауымға бұл дәстүрлерді «өткен күннің діни қалдық-тары» деген ұғымның шеңберінде байланыстыру жалғасын тауып отырды.

Дінді жоюдағы кеңестік биліктің саясаты қазақстандықтардың әлеуметтік-қоғамдық өмірінен, күнделікті салтты өмірінен руханилылық феноменін толық ығыстырып шығара алмады. Атап өтер болсақ, 1980 жылдардың соңындағы Қазақстанда жүргізілген зерттеулер елдің аумағындағы діншілдіктің көрсеткіші жоғары болғандығын дәлелдейді. Өздерін «дінге сенетін» немесе «дінге жаны ашитын» адамдармыз деп атап көрсеткендердің мөлшері 20 пайыздан 70 пайыз аралығында болған.

Осылайша, шектеулер мен тыйымдарға қарамастан, дін халықтың күнделікті өмірінде діни мерекелер мен салт-дәстүрлер арқылы сақталып қала алды. Ислам мен исламға дейінгі мәдени ұстанымдар қазақ қоғамының отбасы мен күнделікті өмірдің маңызды бөлігіне айналып та кетті.

Келесідей нәтижеге келеміз:

Түрлі тәсілдермен дінді қоғамдық өмірден ығыстырып шыға алған мемлекеттік саясаттың қуаттылығына көз жеткіздік. XX ғасырдың 60-80 жылдарында ислам діні «тұрмыстық дін» статусына иеленіп, күнделікті тұрмыстың өмірдің шеңберінде ғана қолданылды.

Қазақстан аумағында Кеңес Одағы тұсында мемлекеттік діни саясаттың әр-түрлі кезеңдерден бастан кешіргендігін де мойындағанмыз дұрыс. Кей кезеңде дін ұстанушылар мен дін қатаң қадаға-лаудың астында болса, кейбір кезеңде дінге қарсы «жұмсартылған» үгіт-насихат жұмыстарымен ғана шектеулі іс-әрекеттер жүргізілді. Не десек те дінге қарсы жүргізілген үгіт-насихат жұмыстары қоғам өмірінде өз ролін ойнады. Бірақ қазақ халқының отбасылық өмірінде ислам дінінің көрінісін түбегейлі жойып, жоққа шығара алмады.

XX ғасырдың 60-80 жылдары дінге қарсы қатандатылған үгіт-насихат жұмыстары жүргізілгендігін айттық. Арнайы әдебиеттер де, публицистика жариялымдары да, теледидар бағдарламадары да-көпшілігі дерлік ғылыми-атеистік ұстанымдарды қолдайтындығын меңзеді. Сондықтан бұл тақырыпты ашуда біз мұрағат құжаттары мен сол кезең адамдарынан интервью алу арқылы мағлұмат жинау арқылы тақырыптың одан әрі ашылуын ұсынамыз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

Шулембаев К. Образ жизни, религия, атеизм. – Алма-Ата, 1988. – 99 стр.

Ауанасова Б.М. История эволюции религиозных отношений в Казахстане (на примере ислама 1941-1991 гг.): автореф. к.и.н. – Уральск, 2007.

Мустафаева А.А. Исторический обзор эволюции ислама в советском Казахстане //KazNU Bulletin. Oriental series. №3 (60). 2012., стр 31-35.

Мустафина Р.М. Представления, культуры, обряды у казахов (в контексте бытового ислама в Южном Казахстане в конце XIX-XX веков). – Алма-Ата: Қазақ университеті, 1992. – 176 с.

Сактаганова З.Г. Советская модель государственной религиозной политики в Казахстане и религиозная повседневность казахстанцев во второй половине XX в // ГРНТИ 03.20: История Казахстана. ВЛАСТЬ И ОБЩЕСТВО. – 60-74 стр

Мухтарова Г.Д. Ислам в советском Казахстане (1917-1991 годы): дис. ....д-ра ист. наук. Уральск, 2007. – 310 с.

Султанғалиева А.К. Ислам в Казахстане: история. Этничность и общество. – Алматы: КИСИ, 1998. – 188 с.